

A nemzeti nyelv problematikájáról nyelvtörténeti, népköltészeti és fordításelméleti kontextusban

1. Előljáróban

Tanulmányomban a népköltészet és a szépirodalom, valamint a nyelvtörténet (főleg a nyelvrokonság) köré fonódó diskurzusokat vizsgálom a nyelv standardizálásával és a nyelvújítással kapcsolatos elméleti viták tükrében a 19. század derekán megjelent két sajtótermékben, a *Szépirodalmi Figyelőben* és a *Koszorúban*. A magyar nyelvújítás sikerességének megítélése, az egységes irodalmi nyelv megalkotása, a népköltészet értékévé emelkedése, a népi és az elit irodalmi stílus idealizált elegyének létrehozása sok szálon kapcsolódtak össze, több ponton a nyelvrokonság kérdésével is kiegészülve. Nem célom a korszak magyar nyelvre vonatkozó elméleti vitáinak széles körű áttekintése, az meg is haladná egy tanulmány kereteit. A főbb szempontokat az akkoriban bontakozó finnugor nyelvészet és a folklorisztikai kutatások előzményeként fontos események összefüggésében próbálom megragadni, tehát a folklorista és finnugor nyelvész perspektívájából kívánok áttekinteni néhány fontos kérdéskört, amely az értelmiség érdeklődésének homlokterébe került a vizsgált korszakban. Választásom azért esett az Arany János által szerkesztett két folyóiratra, mert szerzői között jelen vannak a magas irodalom képviselői, a népköltészet gyűjtői és közreadói és a tudományos irodalom közvetítői is, akiknek köszönhetően (többek között) a nyelvtudomány aktuális eredményeiről naprakész lehetett, továbbá a magyar és külföldi népköltészeti alkotásokba is folyamatos betekintést nyerhetett a lelkes olvasóközönség. Mivel mindkét folyóirat tartalmaz visszatekintő írásokat, például Kazinczy nyelvújításáról, tanulmányom időbeli keretei a címben megadottnál természetesen tágabbak, a fő forrásanyag keletkezési ideje azonban a század közepére tehető (1860–1865).

2. A vizsgálat forrásanyagáról

Joggal merülhet fel a kérdés, mennyire mutat a kor nagy, átfogó, főként a magyar nyelvet érintő diskurzusairól releváns képet egyetlen szerkesztő két, időben egymást követő sajtóorgánuma. A kor sajtókiadási gyakorlatára jellemző volt, hogy a különböző folyóiratok közel azonos időben megjelent lapszámai sok kereszthivatkozást tartalmaztak. Így például az Arany János keze alól kikerült adott lapszám olvasói számos más periodika írásaiba (pl. a *Budapesti Szemle*, *Akadémiai Értesítő*, *Magyar Nyelv*, *Nyelvtudományi Közlemények*) is beleláthatnak vagy részletes ismertetés, vagy egy adott cikk átvétele révén, gyakorlat volt ugyanis máshol megjelent írások teljes terjedelmű közlése is (másodközlésként). A *Szépirodalmi Figyelőben* és a *Koszorúban* végig megfigyelhető az akadémiai hírek és a fontosabb kulturális események folyamatos közvetítése és értékelése. Az irodalmi (és részben népművelési) periodikák tehát nagyon jól használható forrásai a magyar nyelv standardizálási folyamatainak a vizsgálatához, nemcsak azért, mert már Kölcsey is az irodalmon keresztül kívánta megvalósítani a magyar nyelv reformját, hanem azért is, mert az irodalom akkoriban (és még hosszú évtizedeken át) „saját ügyének érezte” a nyelv vizsgálatára vonat-

kozó paradigmákat.¹ A nyelvi (mai értelemben nyelvtudományi) és irodalmi problematika szoros kapcsolódásáról nyilatkozott több alkalommal a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* szerkesztőjeként Arany János is: „Van-e helye széptani folyóiratban e nemű fejtegetésnek? A kérdésre egy másik kérdésben adok feleletet. Szükséges-e, hogy a szép tudományokkal, kivált pedig a költészettel foglalkozó egyén a nyelv sajátságába is minél avatottabb legyen? (...) Igen” (Arany, SzF 1861/38: 593).

A nyelvészet és az irodalom fókuszában tehát egyaránt a magyar nyelv – akkoriban erősen nemzeti – ügye állt. Másrészt a népnyelvnek² és a népköltészetnek az irodalmi szférába emelése is ebben a korszakban vált központi ideológiává, miként a népkarakterológia népköltészet által történő vizsgálhatósága is.³ A 18. század második felétől kezdődően elindult, majd a 19. század folyamán a nacionalizmus és a romantika párhuzamos térhódításával kiteljesedett az a felfogás, miszerint a nemzet és a nemzeti nyelv léte feltételezik egymást (szemben a korábbi természetes nyelvi, nemzetiségi sokszínűséggel és a latin vagy a német – de akár egyes régiókban a magyar – nyelvhasználat közéleti szerepének természetességével, a közlekedő nyelvek második anyanyelvként kezelésével). A magyar nyelv státuszának emelkedésével egyszerre teremtődött meg a nyelvújításnak, a nyelvművelésnek, valamint az irodalom megújításának a feltétele és szükségessége a külföldi művekre és a népiességre is építve. Következésképpen a nyelvi, irodalmi, esztétikai viták és nézetek át- és átszötték a szellemi elit diskurzusait, és lassanként áthatották a magyar társadalmat, ezáltal hozva létre egy új – máig ható – törésvonalat a magyar anyanyelvűek és a „nemzetiségek” között (ez a folyamat az utóbbiak körében is sorra megindult).

A *Szépirodalmi Figyelő*nek 156 (1860 novemberétől 1862 októberéig), a *Koszorúnak* pedig összesen 130 száma jelent meg 1863. januárjától 1865. júniusáig (Hász-Fehér 2016: 25). Az előbbi kicsit szűkebb tematikájú, szűkebb olvasóközönset célzó lap volt, míg az utóbbit az irodalom és a magyar nyelv központi szerepe mellett Arany színesebb tematikával, az ismeretterjesztés és népművelés szándékával szélesebb közönség számára indította útjára. Az arculatváltást fémjelzi a *Koszorú* alcíme is: „Szépirodalmi s általános műveltség terjesztő hetilap”. Ennek szellemében az *Koszorúban* megjelenő írások a kultúra és a tudomány területeiről is tág merítést adtak, ezen felül Arany János teret engedett az elméleti vitáknak is a folyóirat hasábjain. Ezek az elméleti viták gyakran vették célba a magyar nyelv ügyét, legyen szó nyelvrokonságról, a nyelvújítás ügyéről vagy a nyelv strandizálásáról. Ami ezen

¹ Ez a kettősség még a 20. század első évtizedeinek tudományos szemléletében is egyértelműen kimutatható. Az 1913-ban megjelent magyar irodalomtörténet első fejezetében például a következő sorokat olvashatjuk: „Minden nemzetnek legjellemzőbb tulajdona, legfőbb kincse, legnagyobb büszkesége a nemzeti nyelv. S a nyelvvel oly szoros kapcsolatban vannak a népnek lelki tulajdonságai, művelődése mozzanatai, s különösen az irodalom fejlődése, hogy az irodalomtörténet bevezetésében méltán foglalhat helyet a nyelv eredetének és történetének vázlata” (Simonyi 1913: 1).

² A népnyelv meghatározását Tolcsvai Nagy Gábortól kölcsönözöm, és tanulmányom egészében ebben az értelemben használom: „népnyelv mint a magyar nyelvjárások teljessége, illetve egy abból már a 19. században elvont általánosabb magyar, paraszti nyelv(változat)” (Tolcsvai Nagy 2010: 14).

³ Ennek a gondolatnak a felmerülése természetesen jóval régebbi. Már Sylvester János 16. századi *Újtestamentumának* egyik jegyzetében megtaláljuk megfogalmazását: „melyekben [értsd: a virágénekekben] csudálhatja minden nép az magyar népnek elmíjinek éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, hanem a magyar poézis” (idézi Simonyi 1913: 1).

írások műfaját illeti, a 19. század közepén kibontakozó esszé bizonyult a legalkalmasabb formai keretnek az új ismeretek ismeretterjesztő jellegű, ám mégis magas színvonalú, igényes tolmácsolásához. Az esszéírói gyakorlatban tehát a tudomány és az irodalom szerencsésen összetalálkozott, ahogyan ezt gróf Mikó Imre is megfogalmazta a *Koszorút* útjára indító első számban:

„Tiszta nyelv és irály, alapos tárgyalási mód, higgadt és elvek körül járó vita; mindenek fölött pedig oly előadás, hogy a tudomány komolyságát ennek vonzatossága mérsékelje, az elméletek elvontságát az előadás természetes könnyűsége s némi költőiesség elevenítse” (Mikó, K 1863/I., 1: 2–3).

3. Nyelvművelés a magyar nyelv eredetének, rokonításának a tükrében

Tény, hogy a nyelvrokonság a vizsgált folyóiratokban nem tartozott a központi jelentőségű témák közé, ugyanakkor sokszor elválaszthatatlanul összeforrt a standardizálás, a nyelvművelés problematikájával. A nyelvújítás viszont teljes cikksorozatot kap a *Figyelőben* Kazinczy *nyelvújítása* címmel, Imre Sándor tollából. A *Figyelő* és a *Koszorú* hasábjain az akadémiai híreken, a finnugor népek népköltészetének bemutatásán keresztül, valamint az irodalmi és népi stílussal, műfordításokkal foglalkozó írások révén a század első feléhez viszonyítva jóval összetettebb, ugyanakkor a régebbi irányvonalakat is folytató diskurzus bontakozott ki. A terjedelmes esszéken, kritikákon, vitákon túl igyekszem figyelembe venni egy-egy rövid megnyilatkozást, elejtett vagy közbeszúrt megjegyzést, lábjegyzetet is, hiszen mindezekből együttesen nyerhetünk betekintést abba, hogyan vélekedett a korabeli értelmiség a magyar nyelv és irodalom helyzetéről, illetve annak jobbítására és felemelésére szolgáló törekvésekről. Arany nyitottságát mutatja, hogy bár a kölcsönös tiszteletre és józan érvelésre épülő vitától távol eső, elfogadhatatlan vagy sértő stílust, a negatív szélsőségeket kizárva, de egymással szembenálló nézeteket, nyilvános vitákat is közölt, többnyire hosszú, több lapszámon átívelő sorozatokban. Támogató és erősen kritikus vélemények fogalmazódtak meg a nyelvújítás sikerességéről is, akárcsak az irodalmi művek fordításáról vagy a magyar írók műveinek fogadtatásáról. Mindebben tetten érhető Kazinczy szellemisége, a stílus, az ízlés formálásában érzett küldetéstudat: „elegáns, energikus, új zengésű szólás”⁴ és az irányzatok közötti higgadt és bölcs kommunikáló elősegítése.⁵

⁴ KFL III. 304.

⁵ Utóbbi jól példázza Kazinczy Révaihoz fűződő viszonya, amelynek egyik aspektusát Miskolczy Ambrus így jellemezte: „Kazinczy kritikai szenvedélyét és egyéni ellenszenveit is igyekezett alárendelni valamiféle szenttelen tárgyilagosságnak, és olykor még korábbi nézeteit is helyesbítette. Nem értett egyet azzal, hogy Révai Miklós a nyelv eredeti állapotát akarta visszaállítani, és ennek rendelte alá forráskiadó tevékenységét. Viszont Kazinczy maga is ápolta a régi magyar irodalmat, és elfogadta Révai Miklós nyelvtörténetileg megalapozott szövelemző helyesírási szabályait, jottista volt az ejtéshez való igazodást hirdető ipszilonista többség ellenében. (Látja – írja a jottista, míg az ipszilonista szerint az ejtéshez igazodó helyes alak: láttya. Az ipszilonista a közérthetőségre hivatkozott, csakhogy ez csalóka is lehet, mert mint Kazinczy mérgesen tette szóvá, lánya a hont hony-nak ejtette,

„A közönség izlését minden pedánság nélkül nevelni, szigorúan bírálni a nélkül, hogy a bíráló egy klik szolgálatába szegődnék, vagy a szerzőt sértene: ez volt a két lap kítűzött és bizonyos fokig (a mennyire a rövid idő és a viszonyok korlátai megengedték) el is ért célja. Arany személyisége különben is igen alkalmas volt ily bíráló tisztre: szelíd, de határozott modora, az utánérzés, a sympathia tehetsége nagy költői tudatossággal párosulva, izlése meg tapintata egyaránt arra hívták, hogy a szépirodalomban *judex curiae* legyen” (Riedl 1887: 249).

A kor polihisztorja, Brassai Sámuel élesen megfogalmazott kritikáiban előfordultak sarkosabb vélemények, negatív értékítéletek, (természetesen másoknál is), ám Arany ezekben az esetekben szerkesztői megjegyzésekben finomította a vita élet (lásd pl. SzF 1860/30, 466, 467.).

Amiért a nyelvrokonság kérdéskörét is be kell vonni a magyar nyelv standardizációjának diskurzusába, az az a tény, hogy a *Figyelő* és a *Koszorú* kiadásának időszakára a finnugor nyelvek és népek kutatásában minden korábbinál jelentősebb, társadalmi visszhangot is kiváltó eredmények születtek, és ezekre gyorsan reflektált a tudományos és a tágabb közvélemény is. A Reguly által gyűjtött, akkoriiban tényleg szenzációnak számító nyelvi és etnográfiai adatokról gyakran szó esett értelmiségi körökben. Arany János már a *Koszorú*ban is nagy figyelmet fordított arra, hogy Reguly munkásságának kellő visszhangot adjon.⁶ Ebben a korszakban, az alapos gyűjtőutaknak köszönhetően valósult meg a különböző finnugor és török nyelvek részletes leírása, és ezzel párhuzamosan egyre pontosabb összehasonlító módszerek kidolgozására nyílt lehetőség. Érthető, hogy a rokonság a magyar nyelv tágabb ügyének is fontos részévé vált. A korszak kiemelkedő nyelvésze, Hunfalvy Pál, Reguly hagyatékának első gondozója mind saját kutatásaival, mind a Reguly-kéziratok közlésével a figyelem középpontjában állt.⁷

Arany életművét tanulmányozva is szépen kibontakozik, mennyi szálon kapcsolódik a nyelv eredetének tanulmányozása az irodalmi, illetve tudományos nyelv kialakításához a 19. század második felében. A szárnyait sikeresen bontogató finnugor

mert honja helyett honnya alakot olvasott.) Kazinczy a legnagyobb rokonszenvvel figyelte, ahogy Révai kiadja a régi magyar irodalom klasszikusait, régi szavakat felelevenít, de amíg Révai a nyelvszokást akarta normává emelni, Kazinczy a szóalkotás szabadságához ragaszkodott. A nyelvtudósnak és a nyelvtudós emlékének kijáró tisztelet miatt a konfliktus elmaradt” (Miskolczi 2010: 25).

⁶ A Reguly Antal hagyományai című sorozat indítójaként *A vogul föld és nép* (1864) címmel, Hunfalvy Pál szerkesztésével és feldolgozásával megjelent kötetről a *Koszorú* nagy részletességgel, folytatásokban három egymást követő lapszámban számolt be (K 1865/I., 2: 42–44; 1865/I., 3: 64–66; 1865/I., 4: 90–91).

⁷ Amikor a korabeli értelmiség nyelvrokonságról alkotott véleményét vizsgáljuk, természetesen figyelembe kell venni, hogy az 1880-as évek elején kibontakozó ugor–török vita előtt a kétféle származtatás nem került egymással éles ellentétbe. Ezzel összefüggésben a korabeli tudományosságra jellemző volt a török és a finnugor nyelvekben való jártasság együttes megléte. Munkácsi Bernát egyetemi tanulmányai alatt Budenz Józsefnél nemcsak finnugor nyelveket, hanem például jakutot is hallgatott, Vámbéry Árminnál pedig csuvas nyelvi tanulmányokat folytatott. A csuvas nyelvet pedig Vámbéry a finnugorkutatás egyik emblematikus alakjának, Reguly Antal helyszíni nyelvészeti jegyzetei alapján tanította.

nyelvtudomány eredményeit az értelmiség meghatározó része a magyar tudomány sikereként könyveli el, amely a hazai tudományos élet nivóját és a magyar nyelv értékét olyan magasra emeli, hogy méltán érdemli meg a nyugati tudóskörök figyelmét és elismerését. A nyelvrokonságot, nyelvtörténetet már Kazinczy is belevette az érvelésébe, még ha teljesen más kontextusban is. Nyilvánvaló, hogy a keleti örökség és az európaiság, a magyar nemzet aktuális érdekeinek megfogalmazásában sokszor megjelent toposzként a nyelv eredete és rokonsága. Miskolczi Ambrust idézve Kazinczy „[ú]gy állította be az idegen szavak ellenében csak magyarokat használni akaró puristákat, mint akik Ázsiába vezetnek vissza, ahelyett, hogy a nyugati művészetek: építészet, festészet, zene kincseire figyelnének, és ezért »azoknak a Dón felé szerencsés utat s gazdag zsákmánnyal megérkezést« kívánt” (Miskolczi 2010: 26).⁸ A nyelv- és nemzetszemlélet elválaszthatatlansága több síkon is megragadható. A diakrón, azaz nyelvtörténeti, nyelvrokonsági dimenzió mellett a nyelv szinkrón felfogása is plasztikusan összekapcsolódik a társadalommal, ahogyan azt Csokonai szimbolikus leírásában is olvashatjuk: „Én a szókat úgy nézem a nyelvben, mint a polgárokat a hazában” (Harsányi–Gulyás 1922: 628). Ennek értelmében egyes szavak „régii törzsökös eredetűek”, mások, mint például a jövevényszavak, vándorszók „pecsétes levelet kaptak”, „hungarizáltattak”. (Harsányi–Gulyás 1922: 629). Visszakanyarodva a *Figyelő* és a *Koszorú* írásaihoz, azokban szintén többsikű értelmezésre van lehetőség. Érdekes, új adalék a finnugor nyelvészet tudománytörtéhez is az a többször is megfogalmazott (és fentebb általam is említett) elgondolás, miszerint Arany János a magyar nyelv európai megbecsüléséhez, a magyar tudományosság elismeréséhez kitűnő eszköznek tartotta az uráli nyelvrokonság kutatásának az eredményeit. A „nyelvtudományi nagyjutalomról” szóló beszámolójában Hunfalvy Pál a *Kondai Vogul Nyelv* című munkájáról (1872) így ír: „egy eddigelé előttünk ismeretlen nyelv világába tekinthetünk, s ami ránk nézve fő, oly nyelvébe, mely a magyarhoz közel-rokonnak bizonyult be”. Továbbá:

„E munka [...] hosszan tartó fáradságos tanulmány gyümölcse, alapos kutatások eredménye [...] a magyar összehasonlító nyelvtudomány anyagát tetemesen szaporította, annak sikeres buvárlatát jóval megkönnyítette, [...] a magyar tudományosságának nem csekély tiszteletet fog szerezni a külföld előtt is” (AJÖM XIV: 477). [Kiemelés: T. I.]

„A nyelvtudomány mezéjén benniünket legközelebb a magyar s ezzel rokon nyelvek tudománya érdekel. Nemcsak azért, mert az Akadémia már létét is ez eszmének, a magyar nyelv kiművelése eszméjének, köszöni [...] hanem a kiváló szerepnél fogva is, mely ez által nekünk jut osztályrésziül a tudományos világ concertjében. Az áltái hasonlító nyelvtudomány mezéjén egyik nyugoti nép sincs, se hivatva, se képesítve oly eredményekhez jutni, mint épen mi – bár eddig csupán egy-két nyelvtudósunk buzgalma által – már is eljutottunk. A vogul, a cseremiz, a mordvin stb. nyelvben tett magyar kutatások már is előbbre vitték az áltái nyelvek tudományát; ez évben pedig, a nyelvtudományi bizottság aegise alatt, fáradhatatlan tudósunk Hunfalvy Pál, kinek múlt őszii felszólamlása a londoni congressuson meglepte a nyelvész világot, az osztják nyelv grammatikáját és szótárát búvárlotta és adta ki, fordított és eredeti szövegekkel kísérve; Budenz Jó-

⁸ Belső idézet: Kazinczy Ferenc: Dayka élete. Kazinczy: Válogatott művei II., 171.

zsef szintén második kötetét magyar–ugor összehasonlító szótárának. [...] *Ily munkálkodás képes lesz a nyugaton, még tudós körökben is, megrögzött annyi tévedést, fajunk nyelvünk, s az egész altájság irányában, helyre igazítani: s a világhódító árja gőgöt, mely nyelvünket épen formagazdagságáért, a fejletlenebbek, – fajunkat a fejlődésre nem is képesek közé sorolja, mérsékeltebb véleményre hangolni*” (AJÖM XIV: 530). [Kiemelés: T. I.]

4. Népköltészet és irodalmi nyelv

A nyelvújítás korát és hatástörténetét vizsgáló írásokban elsősorban a szépirodalmi és nyelvészeti szempontok érvényesülnek. Természetesen mindkét regiszterben figyelem irányul az idegen nyelvből magyarra fordítás elvi, elméleti vitáira is. A fordításokkal kapcsolatos elméleti megfontolásokat a megszokott irányvonalaktól eltérően kívánom megvizsgálni. A fordításról szóló diskurzusok legalább két fontos szálon futottak a 19. század folyamán: az idegen domesztikációjának, azaz az idegen nyelvű irodalom magyar tolmácsolásának és a saját, a paraszti, népi nyelvhasználat, a népköltészet interpretálásának a mikéntjéről szóltak. Az utóbbi esetében arról folytak viták, hogyan használható fel az elit irodalom számára a nép ajkáról gyűjtött költészet és tágabb értelemben a népnyelv. A többek között Kölcsey által képviselt vélemény szerint a népi/népies stílust kell megfelelően átültetni a modern irodalomba, míg mások, például Bajza József, maguknak a népi alkotásoknak a „felemelését” szorgalmazták.

Az idegenből érkező irodalom tolmácsolása a magyar közönség számára pezsgő fordításelméleti vitát indított útjára, és a külföldi népköltészeti alkotások fordításában mindkét felvázolt kérdéskör (hazai, népi, tájnyelvi sajtások felhasználásának és az idegen nyelv megfelelő lefordításának problémája) kumulálódott. Erre utalnak Eisemann György sorai, amelyek szerint „a romantika formatudata számára a népies hang idegen hangot jelentett: megszólalásának mássága egy addig ismeretlen múltat, vagyis egy újonnan fölismeret anyanyelvi szubkultúrát, mint historikus előzményt aktualizált” (Eisemann 2014: 104).

Érthető, hogy a vizsgált korszakban mennyire elválaszthatatlan volt a fordítás normáinak felállítása a magyar nyelv standardjának (az egységesítendő köznyelv és irodalmi nyelv) kialakításától. Az utóbbi folyamatban pedig két különösen fontos vezérvonal fogalmazódott meg a 19. század közepére. Az egyik a magyar nyelv tisztasága körüli diskurzus, amelynek fő gondolatai arról szóltak, hogy az idegen nyelvi hatásokat, latinizmusokat, de még inkább a germanizmusokat minimálisra kell csökkenteni. Brassai Sámuel számos esszéjét szentelte ennek a kérdésnek, és a nyelvújítási alkotásokat is súlyos bírálattal illette. A nyelvhelyességgel kapcsolatos élénk vitáknak köszönhetően születtek olyan művek a 19. század második felében, mint például Szarvas Gábor *Magyartalanságok* című értekezése (1867), illetve Simonyi Zsigmond *A magyar nyelvújításról* címet viselő, a reformkori törekvésekre immár több évtizednyi távolságból visszatekintő értékelése (1875). Ezek a művek egyre szélesebb körben irányították a hibátlan magyar nyelvhasználat kérdésre a figyelmet. A másik fontos vezérvonal tulajdonképpen az előzőnek a leágazása, hiszen a magyar nyelv mesterkéeltségtől, idegenszerűségtől való megtisztításához az ideális

mintát a népnyelv, ezáltal a nép költészete szolgáltatta. Többek között ezt az elvet valósította meg Arany költészete:

„Ez alaptehetséghez Aranynál még különböző körülmények járultak nyelvének fejlesztésére és öregbítésére. A nép közt nevelkedett, a nép közt töltötte el élete legjavát. Ez az érintkezés meglátszik mindenekfelett költeményei nyelvén, mely tele van népies szólamokkal és népies szóköti fordulatokkal. A mit még le nem írtak soha, a mi könyvben még elő nem fordult, azt nagy merészséggel és nagy ízléssel beviszi a magas szárnyalású költészetbe. A népiesség – Arany nyelvének ezen szembeszökő sajátossága – minden irányban mutatkozik nála: a népies nyelv egyes hangtani sajátosságaival ép úgy él, mint bizonyos alaktani formáival; irodalmilag még el nem koptatott szokáncsét ép annyira tudja értékesíteni, mint fordulatait és mondatszerkezetét” (Riedl 1887: 260).

A népnyelv és az irodalmi nyelv körül formálódó, azok eszményi elegyítésére vonatkozó elméleti diskurzusokban azonban komoly feszültség, sőt ellentmondás feszült, ahogyan arra Tolcsvai Nagy Gábor is felhívja a figyelmet. A 19. század közepére, tehát pont Arany szerkesztői tevékenységének az idejére a kodifikált standard irodalmi nyelv „komoly tekintélyt szerzett a népnyelvvel szemben, amit csak részben ellensúlyozott az irodalmi népiesség, illetve a nyelvjárások, a népnyelv továbbra is »tisztá forrásként« értelmezése” (Tolcsvai Nagy 2010: 17). Ez a feloldhatatlan kettősség tükröződik a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* számos írásában, amelyek a népköltészet és az elit irodalom összehasonlításának, összehangolásának a kérdésére irányultak. A problémának többek között Szász Károly és Arany is határozottan adott hangot több írásában, példaként álljon itt mindkettőjüktől egy-egy idézet:

„minden nép, faji, állami, vallásos, társadalmi sajátosságai – egyénisége szerint gondolkodik, érez költ: s míg műveltsége (tehát műköltészete) az idegenekével közös vívmányokat szintén magába vesz, – népies gondolkodási s érzési módja, – tehát *népköltészete* – is, jobban megőrzi népegyéni sajátosságait, és ezáltal az idegenre az újdonság, a különösség ingerével hat...” (Szász, SzF 1861/42: 660).

„Oly korban, midőn nyelvünket a fejlődés nevezetes fokára jutottnak véljük, egy egészben *hét* századra fölvihető irodalom s közel egy század óta (a testőröktől számítva) folyó irodalmi reform után ott vagyunk, hogy legjobb íróinkban hiába keressük az igeidők használásának törvényeit, hogy nyelvészeink csak most vesződnek e törvények feltalálásával, ellenkező, egymást lerontó teoriákat állítanak fel; a népnyelv pedig sem egyiket sem másikat el nem ismeri. Ha az irodalmi nyelv történetét kérdezzük, ez a legrégebb hajdaniul mintegy a múlt század derekáig oly állandó törvényt mutat fel, melynek lehetlen volna nem hódolnunk, ha a népnyelvben, a mai élő nyelvérzékben elegendő támaszát lelnők, s így a latinosság vádjától megtisztíthatnók. [...] En *nem tudom* a magyar igeidők helyes használatát. Hiszen megírta Hunfalvy, Fogarassy. Irja most is Brassai stb. Még ugye se’ tudom. Egyik 6–7 százados irodalmi gyakorlatra utal, másik a francia időknek megfelelő árnyalatokat keres és talál nyelvünkben, még a harmadik a népre, az élő nyelvre hivatkozik. Homlokegyenest ellenkező teoriák tülkölnöznek egymással” (Arany, SzF 1861/I., 41: 641–2).

A két irodalmi terep metaforáiként sokszor a „közeli” és a „távoli”, a „földi” és az „égi” szolgáltak, utalva a nép költészetének „egyszerű” és a hétköznapi életből vett tárgyaira, szemben a műköltészet ettől eltávolító, magasztos témáival. Ennek egyik jellemző kritikáját olvashatjuk a következő idézetben: „Ballada-írónk, tiz közül kilenc esetben, megoldva a históriából egy nevezetes tényt: ez s amaz hős mikép vette be a várat, hogyan vágta le ellenségét, mily vitézül esett el, kevesed magával roppant tulerő által elboritva. stb. gondolja ez neki jó tárgy” (SzF 1861/22: 343). A hétköznapi tematika és a népi költői eszközök piederesztálra emelése, a naiv pátosz megtalálása, az egymástól távolra szakadt költői világok közelítésének az igénye egyre határozottabban fogalmazódott meg a 19. századi irodalmi lapokban, így Aranyánál is. Ennek a szemléletnek köszönhetően került rögtön középpontba (és kanonizálásra) Petőfi költészete, valamint figyeltek fel olyan külföldi szerzőkre, mint a paraszti származású Robert Burns, aki költészetében ideálisan vegyítette a tájnyelvi sajátosságokat, a helyi, népi témákat a magas irodalmi stílussal. Ezzel szoros összefüggésben fogalmazódott meg a tehetség 19. századi definíciója: a közös, nemzeti (értsd: népi) eszköz- és tudástárat mesteri módon felhasználó, nem pedig egyéni témákat és stílust alkalmazó alkotó, aki a külföldi mintákkal szemben az anyanyelvi forrásból merít. Mindez jelentős szemléletbeli eltávolodás Kazinczytól és körétől. A Shakespeare műveinek lefordítását megelőző és kísérő elméleti viták kapcsán magával Shakespeare-rel kapcsolatban is többször megfogalmazódott, hogy nagysága éppen abban állt, hogy „saját korával és nemzetével egygyé vált szív és lélek”, azaz eredetiségének és tehetségének „lényege nem a másoktól való különbözés, hanem inventív viszonyulás ahhoz, amit a költő másoktól kap, vagy kaphat” (Török 2005: 31). Shakespeare népszerűsége részben annak volt köszönhető, hogy kreatívan élt a hagyomány által „készen szállított” anyaggal, műveiben felhasználta a szóbeliségből is ismert elemeket. Fontos ugyanakkor látni azt is, hogy itt nem egyirányú folyamatról volt szó, hanem az oda-vissza hatás folytonos és megtermékenyítő dinamikájáról. Az írni-olvasni tudás széles körű elterjedése előtt is számos esetben megfigyelhető az elit irodalom hatásának a megjelenése a népköltészetben. 19. századi és hazai példánál maradva, elég Petőfi költészetének népköltészeti interpretációira, folklórrá válására gondolnunk. Míg az irodalom a saját, nemzeti hangjának a megtalálásához a népi, „romlatlan” (értsd a korszakban sokat kritizált latinizmusoktól és germanizmusoktól mentes) népköltészetben látta az igazi forrást, utóbbi is azokat a hatásokat fogadta be elsősorban, amelyeket legkevésbé érzett idegennek. Az ismerős hatást keltő, más területekről érkező folklór és az elit irodalom egyes alkotásai egyaránt megtermékenyítően hatottak, utóbbiak folklorizálódhattak, azaz válhattak variánsokban létező és a szóbeliségben továbbhagyományozódó szövegekké. Tehát vertikálisan és horizontálisan is megfigyelhető volt az alkotások „vándorlása”, formálódása.

A *Szépirodalmi Figyelő*ben azt olvashatjuk, hogy „A költőnek nemzeti hagyományokat kell készen birnia; ezekre épít, s viszont, művészetének ezek szolgálnak mértékül” (SzF 1862/II., 2: 66). A herderi álláspontot továbbörökítve a 19. századi irodalmárok a műköltészet megújulásának forrását és feltételét tehát a népköltészetben látták (Ruttkay 2016: 24). Továbbá:

„Az idealizált, gyengéd Burns fontos nemzetközi mintaként szolgálhatott ebben a konstrukcióban [...] 1870-ben Szana Tamás (a Petőfi Társaság titkára) Burnst »csu-

pán népköltő«-ként írja le, »de a szó legnemesebb és legtisztább értelmében«: »A mű- és népdal közti különbség nála alig érezhető s éppoly kevésbé kacérkodik a bölcsész gondolatmélységgel, mint az erőszakolt naivsággal és népiességgel, mely könnyen válhatik köznapivá és póriassá.« [...] Gyulai Pál szerint például »a legsikerültebb balladákat s balladaféléket azon költők írják, kik főleg a népköltészet hagyományain növekednek, így az angolok között Burns, a francziák közt Béranger, a németek közt Goethe és Uhland, közöttünk Arany«” (Ruttkay 2016: 22).

A népiességtematika tehát bekapcsolódott egy tágabb, nemzetközi diskurzusba is. A nagyszabású Goethe, Shakespeare, Burns stb. fordítási projektek célja a nemzeti nyelv formálása, fejlesztése mellett a népművelés volt. Az irodalmi lapok voltak a szöcsövei a külföldi irodalmaknak és a (részben szintén külhoni és természetesen a magyar) népköltészetnek, és mindez nemcsak pusztán szövegfordítások révén valósult meg, hanem a művek történeti, társadalmi és kulturális kontextusának a bemutatásával is. Az idegenből érkező irodalom ismerőssé tételének, a kulturális fordíthatóságot és a célközönség befogadását könnyítő értelmezések bemutatásának ekkoriban is megvolt már a maga tágabb kontextusa, irodalmi előzménye. Jól tükrözi ezt a 19. század közepétől keletkezett idegen nyelv tanítását/tanulását szolgáló nyelvkönyvek felépítése. A nyelvtanulás ugyanis részben irodalmi szövegek olvasása és fordítása révén történt, emellett az ismeretszerzés kötelezően kiterjedt az adott ország kultúrájára is. Ennek eszméletörténeti háttérében megemlíthető például a híres német nyelvész, Wilhelm von Humboldt azon véleménye, miszerint az adott nyelv és az adott kultúra ismerete egymást feltételezik.

A 19. század második felére tehát a nyelv és az „országismeret” oktatása erősen összekapcsolódott, a nyelvkönyvek az irodalmi szövegpéldákon túl etnográfiai, földrajzi és történelmi adalékokat közöltek a célnyelv beszélőiről (Pelcz 2006: 97). Arra is találunk példát, hogy folklórszövegre épült egy nyelvkönyv, mint például Josef Holtzmann németek számára készült, a magyar nyelv tanulására szolgáló segédlete, amely Gyulai Pál meseszövegét dolgozta fel folytatásokban (Máté 2009: 49–57). De megemlíthetjük a rokon nyelvek korabeli kutatását is, hiszen a kisebb finnugor nyelvek megismerése nagyrészt a népköltészeti gyűjtésekre épült. Ha csak Reguly és Munkácsi obi-ugor gyűjtéseit vesszük alapul, hazahozott nyelvi mutatóványaik jelentős része folklórszöveg volt. Ezekre a művekre különösen nagy figyelem irányult, hiszen bennük a nyelvrokonság (és részben néprokonság) bizonyítékait vagy éppen ellenérveit keresték, látták.

Visszatérve a külföldi mű- és népköltészet magyar tolmácsolásához, szót kell ejteni a korabeli szövegközlési gyakorlatról, amely szintén összefügg a nyelvújítás egyik fő törekvésével, a megfelelő és korszerű magyar szókinccs megteremtésével (a stílusrétegekre is odafigyelve). Bár a hitelesség, a szöveghűség fontossága már előfordul több szerzőnél, például LévaYNál a skót balladák közreadása, AranyNál egyes Burns-fordítások kapcsán, a magyarra fordított szövegekben mégis inkább az esztétikai szempontok és az értetőség elvei dominálnak, azaz a célközönség számára lehetségessé tenni a szöveg lehető legteljesebb befogadását. A szöveghűségről és a nyelvi-formai minőségről szóló diskurzust jól szemléltetik azok a (részben pejoratív) szinonimák (lásd mindkét idézet kiemelt részeit) és kritikus, ironikus meg-

szólalások (mint a második, Brassaitól származó idézet), amelyeket a fordításokra vonatkozóan használtak a *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain:

„Burns Robert néhány *utánzása* (fordítás) is van e gyűjteményben, mely megérdemli, hogy felé forduljon a közfigyelem” (SzF 1861/22: 422).

„Hiszen időszaki sajtónk forgó tőkéjében alig van egy divatosabb rovatszám, mint im e kifejezés: »műfordítás«. Megjelen egy vagy más lapban vagy havi füzetben egy *átnyelvitett beszélyke vagy költeményke*, és ha más nem, az illető szerkesztő azonnal reá süti a műfordítás bélyegét. A sütés alatt ugyan a fordító helyett a criticus olvasó hunyorog nem egyszer; de gyakori és biztos használata mégis csak arra mutat, hogy mi már egészen tisztában volnánk a fordítás fogalmával elméletileg és gyakorlatilag” (Brassai, SzF 1861/19: 289).

A *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* is nagyon tág teret adott a fordítási kérdésekről szóló vitáknak. A *Figyelő* egymást követő öt lapszáma *Mégis valami a fordításról* címmel Brassai szigorú véleményét mutatta be nemcsak a fordítás, hanem a nyelvújítás kérdéskörben is, amelyekre szintén öt terjedelmes részletben közölte a folyóirat Arany reflexióit *Visszatekintés* címmel. Ezek az írások legalább annyira szólnak a műfordítás problematikájáról, mint a magyar nyelv normarendszerének kérdéseiről, a tájnyelvi szavak köznyelvivé/irodalmivá tételétől a grammatikai kérdéseken át az ortográfia problematikájáig. *Kazinczy nyelvújításának*⁹ is hat számban szentelt Arany központi helyet, és a fent említett írások mindegyike „vezércikk”-ként jelent meg a *Figyelő*ben. Ez is jól mutatja, hogy Arany Jánost nem csupán irodalmárnak, hanem a korszak központi jelentőségű irodalom- és nyelvtudósának is kell tartanunk. Korántsem volt tisztázott tehát, hogy mit és hogyan lehet műfordítás címen közreadni, hosszú tudományos és irodalmi vita előzte meg például a Shakespeare művek lefordítását. A későbbiekben látni fogjuk, hogy bizonyos témák (nemcsak a lehetséges politikai cenzúra miatt) kerülendők voltak, aminek az okát Brassai megfogalmazásában tolmácsolhatjuk: „Fordításoknak nálunk az izlés fejtésire és nemesítésire kell szolgálni” (Brassai, SzF 1861/19: 290). „Legyen a fordítás nemzeties!” – folytatva Brassai gondolatait:

„Mellőzve minden más epithetumokat, mint művészi, szolgálai, szabad, remek vagy legényi, még napszámosi is, azt hiszem, vitatlan lényeges vonás gyanánt állíthatjuk fel az eredetihez való hűséget [...] Határozzuk meg hát: melyek azok az országlási pontok, mikre nézve teljes hűséggel tartozik a fordító az ő fejedelmének, az eredeti műnek. Én csak kettőt bírok lelni: a gondolatot és a stílt, ez elválhatlan ikerpárt. [...] Következőleg ha az eredeti írónak a gondolatját rajzban és színezetben a fordító átadja a maga nemzetének, evvel a fordítói hűségnek tökélyesen eleget tett” (SzF 1861/27: 418–9).

„egyetlen kötelessége a fordítónak, magyarul, nemzetiesen magyarul írni. Más szóval: a fordítás olyan legyen, mintha a szerző az ő egész egyéniségével, képzelődésével

⁹ Ebben a sorozatban is az egyik írás kifejezetten a fordítás problematikájával foglalkozik *Kazinczy mint műfordító* címmel (Imre, SzF 1861/8: 113–9).

és eszével tiszta magyar és magyarul beszélő családban nevededve, magyarul írta volna az illető munkát, úgy magyarul, *hogy azon semmi idegen iz se érezzék*” (SzF 1861/28: 433). [Kiemelés: T. I.]

A „nemzeties” fordítás szükségességét azért (is) emelte ki ennyire Brassai, mert szerinte a magyartól idegen nyelvi elemek pont a fordításoknak (így a „műirodalomnak”) köszönhetően gyökeresedtek meg (pl. SzF 1861/30: 465; SzF 1862/II. 9: 130). A nyelvrontásban a nyelvészek és a fordítók felelősségét hangsúlyozta, megerősítve azt a korabeli köteléket, amely a magyar nemzeti nyelv ürügyén a nyelvészetet és az irodalmat egybefűzte. A korabeli gondolkodásban tehát a fordításoknak fontos felelőssége volt a nemzeti nyelv erősítésében vagy gyengítésében. Gyulai Pál Brassaival ellenkező nézeteket vallva így nyilatkozott erről a kérdésről: „A fordításnak és átdolgozásnak elvi ellenzése nemcsak műveltségünknek ártana, hanem ártana nemzetiségünknek is, mert a fordítás a nemzetiségi eszme kifolyása, s gyengítése az idegen nyelv beolvasztó erejének” (Gyulai 2008: 243).

Az irodalmi nyelv fejlesztésének két fő útja ebben az időszakban tehát a külföldi és a saját népi irodalom megfelelő módon történő „beemelése” – a nemzeti irodalmi nyelvre átültetése – volt. A mikéntről azonban élénk viták folytak, és a fordítás metaforája a saját népköltészeti szövegek esetében is relevánssá vált. A szövegközlési gyakorlatra vonatkozó fontos, kifejezetten a népköltési szövegek kiadását érintő problémára világított rá Lévay Józsefnek a skót balladákat bemutató írása (SzF 1862/II. 1: 1–4; 1862/II. 2: 17–20; 1862/II. 3: 33–6). Érdekes módon Lévay erősen bírálta a 18. századi szöveggondozási és kiadási eljárást, jóllehet annak számos vonása, például a szövegek átírásának, kiegészítésének vagy éppen rövidítésének gyakorlata átöröklődött a 19. századra, és a szerzői jog, a honoráriumok szabályozása, ezzel együtt az eredetiség elvi szabályozása még kiforratlan volt (Voigt 2010: 152). A folklórszövegek esztétikai alapon történő válogatása, a gyűjtő, kiadó publikálás előtti javítása és átdolgozása általános eljárás volt a 19. század közepén, és még azt követően is hosszú ideig.¹⁰ Ennek a szemléletmódnak a következményeképpen csak hozzávetőleges elképzeléseink lehetnek arról, hogyan hangzott élőszóban egy-egy folklórszöveg, mielőtt a levelezés útján kiterjedt gyűjtőhálózat önkéntesei és felkért résztvevői papírra vetették volna őket. Ezek után pedig általában a kiadók is eszközöltek változtatásokat. Ezért is előremutatóak azok a gondolatok, amelyekben Lévay nagyító alá veszi az előző század (jelen esetben) skót balladagyűjteményeinek hiányosságait:

„A skót nemzeti költészet régi maradványait már egy századdal ez előtt kezdé gyűjtögetni Allan Ramsay. – Költői érdeme elvitázhatlan; de *gyűjtői s kiadói kötelességét nem úgy fogta fel s nem úgy teljesíté, mint az ügyre nézve kívánatos vala.* – *Kénye-kedve s a divatozó izlés szerint módosította, szinezgette, változtatta a hozzá került ó-anyagot, – mi által nemcsak rossz példát nyujta, de fölötte megnehezíté az utódok eljárását is, kik e költői emlékek összegyűjtésében minden áron a tiszta eredetinek fölismérésére törekedtek*” (SzF 1862/II. 1: 2). [Kiemelés: T. I.]

¹⁰ Még a 20. századi népmese kiadás során is megfigyelhető az eufemizáló szövegalkalítás, illetve a közízlést, jó modort túlságosan sértő részletek elhagyása (Milbacher 2000; Gulyás 2010).

A recenziót tovább olvasva persze kiderül, hogy az adott anyagtól nagyon eltérő tárgy és nyelvi stílus alkalmazásában látott inkább kivetnivalót, mintsem az esztétikai megfontolásokban általában. Jól bizonyítja ezt, ha egyik Burns fordítását¹¹ összevetjük az eredeti szöveggel, amelyből bizonyos részeket egyértelműen elhagyott. Mégpedig a közízlést sértő sorokat, hiszen a publikációknak erkölcsi és morális követelményeknek kellett megfelelniük.¹²

A folklórszttika tudománytörténetében evidenciaként szerepel a folklórszövegek esztétikai alapon történő válogatásának a gyakorlata és a szó szerinti megjelenítés helyett az átírt, megvágott, kiegészített változatok közlése (lásd pl. Gulyás 2011a, 2011b, 2015), annak ellenére, hogy a század közepére már a népköltészet kifejezőmódját eszményítő vélemények fogalmazódtak meg. Ilyen például a *Vásárnapi Ujság* szerzőjétől származó idézet: „A beszéd olly kifejtett, jó hangzatu s értelmű minden egyes pór szájában, hogy beszédét csekély változtatással azonnal utána lehet nyomatni; a czikornyás, keresett, s érthetőséget zavaró kifejezés inkább a főbb rendűek sajátja” (Dr. F, VU 1854/12: 96).

Fontos azonban annak tudatosítása, hogy a hitelesség a 19. században a magyar nemzeti nyelv megfelelő használatára és nem az eredeti változathoz való betű szerinti ragaszkodásra vonatkozott. A népköltési szövegek „idealizált” közlésében a központi megfontolások számos ellentmondást hordoztak magukban. Egyszerre próbálták megvalósítani az esztétizálást és a szövegűsítést. Utóbbi ebben az időszakban nagyon is folklórjellegű szemléletmódot tükrözött, azaz egy feltételezett eredeti, egyetlen változattal szemben a szövegek szabad alakíthatóságát. A publikált szöveg a művelt és erkölcsös olvasóközönség ízlésének, illetve a népnevelő szándékának is alárendelődött. A magyar standard nyelvhasználat felé mutató megformálás szándéka és a népi-táji jellegzetességek bemutatása egyaránt jellemzi a szövegkiadásokat, miként az illetlennek ítélt tartalmak kiiktatása vagy átfogalmazása, esetenként saját ötletek alapján történt kiegészítése is. A tudománytörténeti áttekintésekben ez a kiadói eljárás – tudomásom szerint – sosem került közvetlen összefüggésbe a külföldi műalkotásokkal kapcsolatos gyakorlattal, kizárólag a népköltészet alkotásainak közlési módjával. Ebben a leszűkített megközelítésben az értelmezés könnyen billenhet abba az irányba, hogy a szájhagyományból gyűjthető népköltési szövegeket „egy az egyben” nem tartották eléggé jónak, irodalmilag fogyaszthatónak és a magyar nemzeti karaktert „nyers” formájukban, javítások nélkül is „fogyaszthatónak” és a nemzeti nyelv emblematis megjelénítésére képes alkotásoknak. A folklóralkotásokat a szigorú kritikusok általában nem a nyelvi megformálás szempontjából bírálták, sőt érzékelhető az a tendencia, hogy a standardtól eltérő, egy-egy „népinek” érzékelt kiejtési formát az írásmód révén is igyekeztek megmutatni, például: „odamegyek, csillagom, hát látom, hogy *ú* feje be van törve” (Arany, SzF 1891/ 41: 643) vagy „A nyúl is *megijjed*, s mind a hárman együtt / A mint így szaladnak, kérdi *tőlök* az őz...” (SzF 1891/ 40: 632). [Kiemelés: T. I.]. Legfőbb kifogásaik tehát tartalmi jellegűek voltak. Vagy a témát nem találták kellően magasztosnak vagy kifinomultnak, vagy a vaskos, esetleg obszcén részeket nem tartották méltónak arra, hogy nyomdafesté-

¹¹ A vers Arany fordításában jelent meg kihagyás nélkül, *Kóbor Tamás* címmel.

¹² Többek között azért is, mert követendőnek tekintették azt a skót, svéd és finn példát, miszerint az iskolai tananyagba be kell vonni a népköltészeti alkotások oktatását is.

ket láthassanak. Ha figyelembe vesszük, hogy nemcsak a folklór-, hanem az egyedi szerzőséghez kötődő, külföldi műalkotásokkal is hasonlóképpen jártak el, teljesen más megvilágításba helyeződik a korabeli gyakorlat. Az irodalmi publikációknak ugyanis (legyen szó népköltészetről vagy külföldi műköltészetéről) fő rendeltetése a standard magyar nyelv kialakítása és a közönség nyelvhasználatának jobbítása volt. Tehát nem a szövegűség, hanem a szöveg értelmét és művészi megformáltságát közvetítő esztétizáló igény jelentette a központi célkitűzést mind a folklórszövegek közlése, mind az idegen nyelvű szövegek (szépirodalom, folklór) fordításai esetében. A *Figyelőben* és a *Koszorúban* Kazinczyval szemben megfogalmazódó kritikák is e kérdések körül oszcillálnak. Gyulai Pál Vörösmarty nyelvéről címet viselő értekezésében tulajdonképpen minden lényeges kritikai adat megjelenik, amelyek általában előkerültek a *Figyelő* és a *Koszorú* hasábjain:¹³

„Kazinczyt tartják a magyar újabb költői nyelv megalapítójának, s ez igaz is, ha általános szempontból ítélünk; de tisztán nemzetiből Vörösmartyt illeti e dicsőség. Nem tagadhatni, hogy Kazinczy nélkül bajosan állhatott volna elő Vörösmarty, de az még bizonyosabb, hogy Kazinczy iránya a mily jótékonyan hatott egy ideig, épen olyan kártékonyán hatott volna később, ha Vörösmarty a jól-rosszul művészivé emelt költői nyelvet át nem változtatja egyszersmind magyarrá is, azaz nemzetileg művészivé. Kazinczy zagyva elapult prózákat, köznapi és emelkedés nélküli költői nyelvünket igyekezett kiemelni súlyedségéből. A nyelv aesthetikai oldalát mivelte, annyira, hogy nyelvújítása is innen indult ki, s a nyelvtani szempontot minden habozás nélkül feláldozta az aesthetikainak. Tudta, hogy a költői nyelv nem a köznapi beszédnek rimbe vagy mértékbe szedése, hogy minden költői nemnek, fajnak megvan a maga stjlja, s a báj nagy része a szók és kifejezések árnyalati gazdagságától s a szókötés egy csoport fordulata- és alakzatától függ, melyek épen úgy befolyanak a költői gondolat kiemelésére, mint a rhythmus hangzatosságára. Idejárult még, hogy költészetünkben a klasszikái és európai modern versformák kezdettek miveltetni. [...] Kazinczy nem annyira a magyar nyelv természetéből igyekezett kifejteni költői nyelvünket, mint inkább idegen nyelvek kifejtett költői szépségeit ültette át a magyarba. Ugy óhajtott szólni magyarul, mint a régi s újabb klasszikusok, s ez helyes volt, de abban tévedt, midőn azt hitte, hogy ezt latinismus és germanismus által is eszközölhetni. [...] Kazinczy izlést és formai érzéket költött fel költőinkben, de mesterkedést is; elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól, de nem egy tekintetben a művészit is a magyarostól” (K III/23: 545–9).

Imre Sándor kifejezetten bölcsen és lényeglátóan helyezte el Kazinczy szerepét a magyar nyelv alakításának, központosításának folyamatában, a kritikai élt azzal tompítva, hogy nem lehet retrospektíve ugyanazt számon kérni a nagy nyelvújítótól, amit a későbbi korok nyelv művelőitől és szerzőitől:

„Kazinczy jeles költő volt, ha korának íróira, költőire tett hatását vesszük számba: de nem nagy, ha e nevet csak olyakra kívánjuk ruházni, kik egy nemzet életére voltak közvetlen vezetői hatással. Népszerű nem lehetett, verseit a nép nem éneklé, – ilyen lenni nem is vágyott, mint Goethe sem. *Természetes volt, hogy a műizlés- és nyelvúj-*

¹³ Természetesen egyes szerzőknél a pró vagy kontra érvek felé tevődik át a súlypont, utóbbi kifejezetten jellemző Brassai megnyilvánulásaira, a legtöbbször azonban egyszerre találkozzunk a méltatás és a jószándékú kritika harmonikus együttállásával, amely minden bizonyos Arany szerkesztői tevékenységének is köszönhető.

tás felülről a nemzet művelt osztályainál kezdődjék, ezekben támadjon fel a régi iránti ellenszenv és az újnak óhajta. Ez volt az ő feladata, s ezt maga is érezte; a többi, a megújult eszmék, nyelv- és költői alakok elterjedése a nép körében, a költészet megújulása népies alakok által, a népszerű költészet feljutása, az új classica i iskola alapítójának gondolatában sem lehetett” (K I/10: 220).

Imre Sándor abban is egyetértett Kazinczy törekvéseivel, hogy először az ízlésre kellett hatni, azt kifinomultabbá tenni, azaz az újítások befogadásához megteremteni a kellő táptalajt: az igényességet: „Tehát a nemzetet kellett először felvonszolni a művelt ízlés magasságába, s megihletni egész valóját, hogy csekélységnek tekintse a régit, hogy multja egész kifejezését feláldozza a jelen kor szükségének” (84). Ugyanakkor ennek nehézségeivel, esetenként káros hatásával is számol: „Mert minden kifejezésben a nemzet valamely eszméje foglaltatik, minden kifejezőmódban annak lelke él és mozog; a nemzet a nyelvben él. Ha ezek módosíthatnak, a nemzet szellemét érinti a romboló kéz.” Ehhez kapcsolható az a gyakorlat is, hogy a grammatikát érintő kérdésekben számos szerző tekintette kiindulásának a népnyelvet, szemben az idegen nyelvi minták honosítására való törekvéssel. Jól illusztrálja ezt a vizsgált két folyóirat számos nyelvhelyességről szóló vitája is, miként a következő, Arany János tollából származó, a múlt helyes kifejezéséről szóló okfejtésben is olvasható:

„A mit én a multak s általában az idők használatára nézve, Bihartól Pestig, tapasztaltam, az leginkább összevág Imre Sándor észrevételivel, melyeket pár éve, talán a Magyar Nyelvészet lapjain, előadott. *A nép, mennyiben én ismerem, a t-vel ragasztott multat használja legtöbb esetben, ha beszéde elmúlt időre vonatkozik, legyen az imperfectum, aoristus és perfectum, vagy plusquamperfectum viszonyban [...]* Mellőzve a múltnak jelenítését, midőn t. i. az elbeszélő nép is, szintugy mint az író jelenidőt használ ...” (Arany SzF 1891/41: 643). [Kiemelés: T. I.]

5. Összegzés

Tanulmányomban a nemzeti nyelv, a nyelvújítás, a nyelvrokonság, a népköltészet és a fordítás tematikájának 19. századi szoros összefonódását kívántam szemléltetni reflexiókkal a nyelvújításra és annak értékelésére. A vizsgált korszakban a különböző diszciplínák egyértelmű elválásáról még nem beszélhetünk, és az alkotók személyében is megfigyelhető a többes tematika erőteljes „együttállása” (a nyelvtörténeti, esztétikai és nemzeti szempontok polifóniája). Ugyanazok az irodalomban is tevékeny emberek dolgoztak a folklórszövegekkel, akik a nyelv megreformálásáról és a műfordításokról szóló diskurzust alakították. Brassai számos alkalommal a nyelvészek és a fordítók (írók) közös felelősségét hangsúlyozta. A rokon nyelvek megismerésére irányuló nyelvészeti gyűjtések valójában folklórgyűjtések is voltak. A nyelvrokonság paradigmájának kidolgozása jelentős mértékben épült a Reguly, Munkácsi és mások által gyűjtött népköltési szövegekre. Az idegen nyelvű folklór és műköltészet küldetése az irodalmi érték felmutatásán és megismertetésén túl kulturális és etnográfiai adatok közvetítése volt, továbbá a „néplélek” illusztrálása, amely erősen kapcsolódott a népek rokonságának a kérdéséhez is.

A fordítások válogatása mintaként szolgált a nemzeti irodalomhoz. A figyelem (a különböző népek folklórszövegei mellett) olyan szerzőkre irányult, mint Shakespeare, Burns, Goethe, akik példaként szolgáltak a népies nyelvezet és stílus, valamint a műköltészet ideális összekötéséhez, a közösségi műfajok és az egyéni szerzőség, kreativitás idealizált viszonyához. A korabeli fordítások létrehozói általában éltek mind az esztétikai és etikai cenzúra, mind a szabad szövegalkotás gyakorlatával. Ezzel összefüggésben megállapítható, hogy a népköltészeti szövegek válogatása, az adott korszak irodalmi ízléséhez igazítása, a köznevelést célzó igényeknek való megfeleltetése, valamint a szövegek szabad átirási gyakorlata egy jóval tágabb, a műfordításokat is jellemző – részben klasszicista, részben nemzeti – diskurzusba illeszkedett. Ebben a folyamatban tehát természetesen megnyilvánult a nyelvművelés praxisának mindkét iránya, a neológia és ortológia is, a vizsgált források pedig Bodrogi Ferenc Máté szavait kölcsönözve a „tudatos nyelvhasználat-irányítás szimbolikus dokumentumai”, a cél pedig „a magyar nyelv mint egész elismertetése volt” (Bodrogi 2005: 70, 85).

SZAKIRODALOM

RÖVIDÍTÉSEK

- AJÖM XIV. 1974. = *Arany János Összes Művei XIV. Hivatali iratok 2. Akadémiai évek.*
Szerk.: Keresztury Dezső, sajtó alá rendezte: Gergely Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest.
K = *Koszorú*.
KFL III. = Kazinczy Ferenc Levelézése. III. kötet. 1803–1805. Sajtó alá rendezte: Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
SzF = *Szépirodalmi Figyelő*.

- Arany János (A. J.) 1861. Visszatekintés. I. *Szépirodalmi Figyelő* 36: 561–7.
Arany János (A. J.) 1861. Visszatekintés. II. *Szépirodalmi Figyelő* 37: 577–80.
Arany János (A. J.) 1861. Visszatekintés. II. *Szépirodalmi Figyelő* 38: 593–6.
Arany János (A. J.) 1861. Visszatekintés. VI. *Szépirodalmi Figyelő* 38: 641–5.
Arany János (A. J.) 1865. A vajon kérdéséhez. *Koszorú* 1865/1: 571–2.
Arany János 2003. *Arany János összes költeményei I. Versek, versfordítások és elbeszélő költemények.* Sajtó alá rendezte és jegyzetek: Szilágyi Márton. Osiris, Budapest.
Bodrogi Ferenc Máté 2005. „Forni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni” Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában? *Magyar nyelvjárások* XLIII: 69–94.
Brassai Sámuel 1861. Még is valami a fordításról. I., *Szépirodalmi Figyelő* 19: 289–91.
Brassai Sámuel 1861. Mégis valami a fordításról II. *Szépirodalmi Figyelő* 28: 431–6.
Brassai Sámuel 1862. Nyelv és nyelvészet. *Szépirodalmi Figyelő* 9: 129–31.
Dr. F 1954. *Vasárnapi Ujság* 12: 96. https://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0004-282X1954000200002
Eisemann György 2014. Az idegenség elsajátítása – a saját idegensége (Identitás és individualitás feszültsége a romantikus és modern lírában) *Műhely* 37/5–6, 103–7.
Gulyás Judit 2010. Szövegalkotási eljárások a népmesekiadás során. A „Rózsa elfelejti Ibo-

- lyát” mesetípus nagyszalontai kéziratos és kiadott variánsai. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. (Folklór a magyar művelődéstörténetben) Akadémiai Kiadó, Budapest, 313–34.
- Gulyás Judit 2011a. A magyar folklorisztika előzményei (1782–1848). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz I/1*. Táj, nép történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, 127–42.
- Gulyás Judit 2011b. Hitelesség, hamisítás, textualizáció. A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita. In: Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 25–46.
- Gulyás Judit 2015. A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása. In: Neumer Katalin (szerk.): *Médiák és váltások*. Identitások és médiák II. MTA BTK Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, Budapest, 11–29.
- Gyulai Pál 1865. Vörösmarty nyelvéről. *Koszorú* III/23: 545–9.
- Gyulai Pál 2008. A fordításról. In: Józán Ildikó (szerk.): *A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*. Balassi Kiadó, Budapest, 240–6.
- Harsányi István – Gulyás József (szerk.) 1922. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei I–III*. Genius, Budapest.
- Hász-Fehér Katalin 2016. [Arany János széljegyzetei az Europa – Chronik der gebildeten Welt című folyóiratban] A sorozatról és a jelen kötetéről. In: KOROMPAY H. János (szerk.): *Folyóiratok 1. Lapszéli jegyzetek* (kritikai kiad.). (Arany János Munkái I.) Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 7–89.
- Imre Sándor 1863. Kazinczy költészete. *Koszorú* I/10: 217–21.
- Keresztury Dezső 1987. „Csak hangköre más” Arany János 1857–1882. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Máté Judit Eszter 2009. Egy magyar nyelvkönyv a 19. Század végéről. Josef Holtzmann: *Methodischer Unterricht in der ungarischen Sprache* (1880). *THL2 – A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 1/2: 49–57.
- Mikó Imre, gróf 1863. A Koszorú. *Koszorú* I/1: 1–4.
- Milbacher Róbert 2000. „...Földben állasz mély gyökökkel...” A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póriás hagyományának vázlatja. (Doktori mestermunkák/) Osiris Kiadó, Budapest.
- Miskolczi Amrus 2010. A nyelvújítási viták metapolitikája. Kazinczy az egyéni szabadságért. *Forrás: Irodalom-Művészet-Tudomány* 42: 23–47.
- Pelcz Katalin 2006. A nyelvi minták megjelenési formái a 19. századi magyar nyelvkönyvekben. *THL2 – A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 1–2: 93–101.
- Riedl Frigyes 1887. *Arany János*. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Ruttkay Veronika 2016. Burns, Arany, Lévy – avagy népiesség és/mint fordítás. *Itk – Irodalomtörténeti Közlemények* CXX/1: 3–30.
- Simonyi Zsigmond 1913. A magyar nyelv eredete és története. In: Ferenczi Zoltán (szerk.): *A magyar irodalom története 1900-ig*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1–18.
- Szász Károly 1861. Külföldi népdalok Greguss Ágosttól, Kiadta a Kisfaludy-társaság. *Szép-irodalmi Figyelő* 42: 660–2.
- Tamás Ildikó 2018. Nyelvrokonság, műfordítás, népköltészet az Arany János által szerkesztett Szépirodalmi Figyelő és Koszorú hasábjain. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, 43–83.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A különbözőség egysége. Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai. *Magyar Nyelv* 105: 263–70.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. A „népnyelv” a magyar nyelv történeti értelmezésében. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. (Folklór a magyar művelődéstörténetben) Akadémiai Kiadó, Budapest, 15–28.
- Török Zsuzsa 2005. Ralph Waldo Emerson Arany János Szépirodalmi Figyelőjében (Adalékok az esszé 19. századi honosításának történetéhez). In: Imre László – Gönczy Monika (szerk.): *Normakövetés és normaszegés 19. századi elméletekben és műfajokban*. (Studia Litteraria XLIII./) Debreceni Egyetem, Debrecen, 27–41.
- Voigt Vilmos 2010. Nyelvjárás és folklór. Vannak-e és mióta magyar nyelvjárási szövegek? In: Szemerényi Ágnes: *Folklór és nyelv*. (Folklór a magyar művelődéstörténetben) Akadémiai Kiadó, Budapest, 147–160.

SZERZŐMEGJELÖLÉS NÉLKÜL HIVATKOZOTT FORRÁSOK

- Reguly Antal hagyományai. *Koszorú* 1865/I, 2: 42–4; 1865/I, 3: 64–6; 1865/I, 4: 90–1. Budapesti Szemle (Irodalom című rovatban). *Koszorú* 1864/I, 10: 234.
- Vegyés rovat. *Koszorú* 1865/I, 4: 94.

Tamás Ildikó
tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Néprajztudományi Intézet
MTA Kiváló Kutatóhely
<https://orcid.org/0000-0003-1000-3873>

SUMMARY

Tamás, Ildikó

Problematics of the national language in the context of language history, folk-poetry and translation theory

In the literary journals edited by János Arany, I examine the reception of Kazinczy’s language renewal concerning folklore, popular language and literary translations. The publication of the folk poetry and literature of other peoples inspired numerous questions, contemporary debates based on the importance of the language that embodies the “folk character” of a people/nation. The creation of the Hungarian literary language as an idealized mix of folk and elite literary style, and the reception of folk poetry and foreign literature were linked in many ways. The central issues of translation were “what should be translated?” and “should close translation, authentic interpretation, aesthetic interest, or educational intent be emphasized?”. The adaptation of folk poetry to the literary tastes of that social environment, its correspondence with the needs of public education, and the practice of free rewriting in the mid-nineteenth century fit into a much broader, partly classicist and partly national discourse.

Keywords: language renewal, neologism, folk poetry, foreign literature, translation, folk text publishing, Hungarian literary language, standard